

“Hammaddeyi Sirtında Yetiştirenler”: Merinos Koyunları ve Erken Cumhuriyet Rejiminin “Merinos Davası”

DENİZ İNCE

Boğaziçi Üniversitesi
deniz.ince@bogazici.edu.tr

ORCID: 0009-0007-5682-987X
Makale geliş tarihi: 26 Aralık 2025
Makale kabul tarihi: 30 Mart 2026

ÖZET

Bu çalışma erken Cumhuriyet dönemi hayvan ıslahı politikalarının bir parçası olan “Merinos Davasını”, hayvan tarihi ve biyopolitika çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda başlayan devlet öncülüğünde sanayileşme girişimleri bağlamında, merinos koyunları aracılığıyla yerli koyun ırklarını “ıslah etme” çabalarına odaklanmaktadır. Bu çabaları, yalnızca hammadde üretimi odaklı iktisadi bir mesele olarak değil aynı zamanda hayvan bedenlerinin modernite ve kapitalist üretim ilişkileri doğrultusunda dönüştürülerek “verimli” hale getirilmesi ve disipline edilmesi süreci olarak ele almaktadır. Makalede dönemin ziraat raporları, meclis tutanakları, gazeteler ve uzman görüşleri incelenerek merinos koyunlarının nasıl üretken aktörler olarak kurgulandığı ve bu süreçte mülkiyet ilişkileri, devlet denetimi ve hayvan bedenlerinin kesiştiği alanlar tartışılmaktadır. Çalışma, merinos koyun yetiştiriciliğine salt bir iktisadi başarı veya başarısızlık öyküsü olarak değil, insan olmayan hayvanların yaşamlarının ulus-devlet inşası ve sermaye birikim süreçlerine nasıl eklendiği ve dönüştüğünü gösteren girişimlerden biri olarak yaklaşmaktadır.

Anahtar kelimeler: Erken Cumhuriyet, Merinos Koyunları, Biyopolitika, Hayvan Tarihi, Melezleme, Hayvanlık

ABSTRACT

This study aims to examine the “Merino Cause,” which was part of the animal breeding policies of the early Republican period, within the framework of animal history and biopolitics. It focuses on efforts to “improve” native sheep breeds through the introduction of Merino sheep in the context of state-led industrialization initiatives that began in the late Ottoman Empire. It approaches these efforts not merely as an economic endeavor focused on raw material production but as a process of transforming animal bodies into “productive” and disciplined entities in line with modernity and capitalist production relations. The article examines agricultural reports, parliamentary records, newspapers, and expert opinions from the period to discuss how Merino sheep were constructed as productive actors and the intersections of property relations, state control, and non-human animal bodies in this process. The study approaches Merino sheep breeding not merely as a story of economic success or failure, but as one of the initiatives that show how the lives of non-human animals were incorporated into and transformed by nation-state building and capital accumulation processes.

Keywords: Early Republican Turkey, Merino Sheep, Biopolitics, Animal History, Crossbreeding, Animal Husbandry

Giriş

Hayvan tarihi ve daha genel olarak eleştirel hayvan çalışmaları, insan olmayan hayvanların¹ günümüzün ortak yaratıcıları arasında yer aldıklarını ortaya koymayı başarmıştır.² Yine de Anadolu coğrafyasında insan-hayvan ilişkilerinin ve hayvanların kapitalist üretim ilişkileri bağlamında nasıl şekillendiğinin tarihselleştirilmesi açısından daha kat edilecek çok yol var. Özellikle, her yıl sermaye birikimi için milyarlarca hayvanın öldürülmesinin³ hâlâ insan nüfusunun beslenmesi için olduğu ön kabulünü ve bu ilişkinin sözde doğallığını yapı-söküme uğratabilmek adına bu yönde yapılacak çalışmalar daha da önem kazanmaktadır.

Kapitalist üretim ilişkileri içinde hayvanların, emek gücü, tüketim metaları ve üretim araçları olmak üzere üç değer biçimi olarak varlığı, üretim sürecinden daha fazla değer sömürsünü mümkün kılmak amacıyla onların yaşamları üzerinde artan bir kontrole yol açmıştır.⁴ Bu kontrol, hayvan bedenlerinin üretim için uyumlu ve “verimli” hale getirilmesini hedeflemekle birlikte; özneler hakkındaki bilgi üretimi ile onların yaşamını yönetme kapasitesini artırmaya yöneliktir. Yani modernite ile birlikte, yalnızca yaşamasına izin verme ya da öldürme üzerine kurulu egemen iktidar yerine, yaşamın nasıl düzenleneceğinden hangi bedenlerin çoğalabileceğine müdahale edecek kadar yaşamın içine nüfuz eden biyoiktidar,⁵ hayvanlar ile de benzer ilişkilenebilmektedir.⁶ Aşağıda daha detaylı inceleyeceğim gibi Osmanlı’dan başlayarak erken Cumhuriyet’e kadar devam eden süreçte de biyopolitik pratikler arasında önemli süreklilikler vardır. Devlet kurum ve aktörleri merinos koyunlarını üretebilecekleri değere göre sınıflandırmış, koyunlar üzerindeki bilgi iktidarını uzman raporları ile genişletmiş, biyolojik müdahaleler ile daha “makbul” bedenler yaratmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda zaman zaman köylüler gibi insan aktörlerin de yaşamlarını şekillendirmiştir.

Bu makalede, öncelikle kısaca Osmanlı İmparatorluğu’nda on dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru planlı olarak başlanan merinos koyun yetiştiriciliğine ve Osmanlı Devleti’nin tebaası ile kurguladığı ilişkinin hayvanlar ile benzerleştiği noktalara odaklanacağım. Sonrasında ise erken Cumhuriyet rejiminin sanayileşme bağlamı içerisinde merinos koyunları etrafında inşa ettiği önem anlattım, raporlar aracılığıyla bilgi üretimi, bu bilgidен yararlanarak koyun bedenlerini dönüştürme girişimlerini ve muhtemel başarısızlıkları tartışmaya açacağım.

1 Bundan sonra “hayvanlar” olarak anılacaktır.

2 Bazı örnekler için bkz. İbrahim Can Usta, “Oxen in the Nineteenth-Century Ottoman Empire” (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2025); Jonathan Saha, *Colonizing Animals: Interspecies Empire in Myanmar* (Cambridge University Press, 2021); Chris Pearson, *Dogopolis: How Dogs and Humans Made Modern New York, London, and Paris* (University of Chicago Press, 2021); Aaron Skabelund, *Empire of Dogs: Canines, Japan, and the Making of the Modern Imperial World* (Cornell University Press, 2019).

3 Pablo Rosado, “More than 80 Billion Land Animals Are Slaughtered for Meat Every Year”, Our World in Data, 2024, <https://ourworldindata.org/data-insights/billions-of-chickens-ducks-and-pigs-are-slaughtered-for-meat-every-year> ve Alison Mood vd., “Estimating Global Numbers of Farmed Fishes Killed for Food Annually from 1990 to 2019”, *Animal Welfare* 32 (2023). Yıllık öldürülen kara hayvanı sayısı 80 milyarın üzerindeyken, deniz hayvanları ile birlikte bu sayı 200 milyarı da geçebilmektedir.

4 Dinesh Joseph Wadiwel, *Animals and Capital* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 1-2.

5 Michel Foucault, “Right of Death and Power over Life”, *Biopolitics: A Reader*, yay. haz. Timothy Campbell ve Adam Sitze (Duke University Press, 2013), 42-45.

6 Biyopolitikanın hayvanların özelinde Osmanlı ve Türkiye bağlamında nasıl kullanıldığını görmek için bkz. Deniz Dölek-Sever, “İnsan-Hayvan İlişkisinin Biyopolitik Analizi: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Hayvan Hırsızlığı Üzerine Hukuki Düzenlemeler”, *Osmanlıdan Günümüze İnsanın Ayak İzleri: Müdahale, Etkileşim, Mücadele*, yay. haz. Deniz Dölek-Sever ve Özlem Sert (Tarih Vakfı ve Alfa Yayınları, 2025), 1-3.

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Merinos Koyunları

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti küresel eğilime benzer şekilde modern bilimsel yöntemler kullanarak “yararlı” olarak nitelediği hayvanlarını yaşamlarını desteklemek, hastalıklarını kontrol altında tutmak ve vücutlarını değiştirmek için hayvanları ıslah etmeye çabalarken, üretkenlikleri veya değer üretimine ya da insan faaliyetlerine olumsuz etki ettiği düşünülen hayvanları ise “zararlı” olarak kategorize ederek⁷ bu hayvanların yaşamlarının önüne geçmeye çabaladı.

On sekizinci yüzyılda ortaya çıkan ve İspanya'nın tekelini kırmak amacıyla farklı devletlerin kendi çiftlik ve sürülerini kurmaya yöneldiği Merinos Çılgınlığı (Merino Mania) bağlamında Osmanlı İmparatorluğu da 1833'te ilk merinos satın alımını gerçekleştirerek bu alandaki girişimlerine başladı.⁸ On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve kapitalist pazara entegrasyon süreciydi. Bu bağlamda, merinos koyunları, tekstil sanayii ve özellikle ordunun kıyafet imalatı için gerekli kalitede hammadde üretebilme kapasiteleri nedeniyle önemli görüldü. İmparatorluğun üretken aktörlerinden biri olan koyunların, sahip oldukları değer üretme potansiyellerine göre sınıflandırılması, devletin tebaayı vergi kapasitesi üzerinden sağladığı değere göre sınıflandırmasına paralel olarak, insan olmayan hayvanlara benzer bir yönetim anlayışının benimsendiğini göstermektedir.⁹ Cizyeye tâbi tebaanın, gelir durumuna ve dolayısıyla toplanabilir değere göre sınıflandırılmasında kullanılan; âlâ (üstün), evsat (orta), ve edna (aşağı) ayrımları,¹⁰ Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı bir çiftliğin gelir-gider hesaplarında da koyunlar arası hiyerarşiye işaret etmek için kullanılmaktadır.¹¹

Koyunların, ırk, cinsiyet, yaş, hamilelik gibi et, süt ve yün cinsinden yapacakları üretimi etkileyen özelliklerine göre sınıflandırıldığı, kuruş cinsinden biçilmiş değerlerine bakıldığında net bir şekilde görülür. Merinos koyunları yerli koyunlara kıyasla çok daha değerliken, melez koyunlar yine düşük olmakla birlikte bu ikisi arasında yer almakta; yani koyunlar merinos olmaktan uzaklaştıkça değer kaybetmektedir. Çiftlik hayvanlarında dişiler, süt üretimi ve türü yeniden üretme kabiliyeti sebebiyle genellikle daha değerlidir. Ancak incelenen gelir-gider kayıtlarında hem merinos koyununun hem de yerli koyunun dişisinin daha ucuz olduğu görülmektedir. Bu durum, cüsse farkı nedeniyle yapağı ve et miktarının piyasa değerinde öncelenmesi olarak yorumlanabilir.

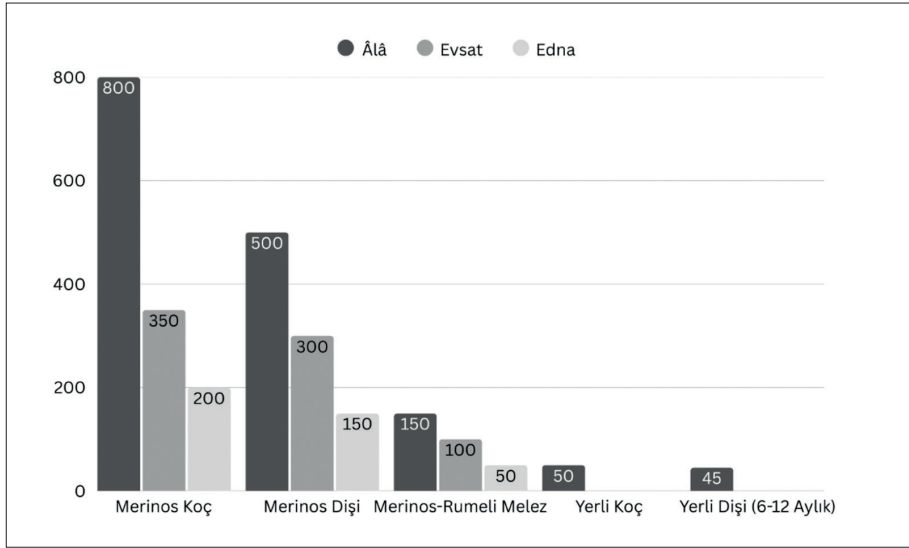
7 Örneğin tarımsal üretime zararlı görülen böcekler için bakınız: Samuel Dolbee, *Locusts of Power: Borders, Empire, and Environment in the Modern Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), ya da yaban domuzu gibi memeliler için bakınız: İbrahim Yusuf Karagöz, “Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Yaban Domuzu Algısı ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Yansımaları (1923-1938)”, *II. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu* (Trabzon, 6-7 Haziran 2024).

8 Anıl Aşkın, “Breed, Meat Provisioning, and Money: An Early History of Merino Sheep in the Ottoman Lands (1827-44)”, *Animals on the Move: Tracing Livestock in the Ottoman Empire from Farm to Table to Waste*, yay. haz. Yonca Köksal ve Can Nacar (Koç Üniversitesi Yayınları, 2025), 47-48.

9 Nüfus artırmaya yönelik politikalar dahilinde kadın bedeni ve cinselliğinin nasıl tartışıldığı ve kontrol altına alınmaya çalışıldığının detaylı incelemesi için bkz. Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900* (London & New York: Routledge, 2013)

10 Enver Ziya Karal, *İlk Nüfus Sayımı, 1831* (Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943), 19.

11 BOA, TS.MA.e 496/33, (3 Rebiülevvel 1261 / 12 Mart 1845).

Tablo 1. Farklı Koyunların Kuruş Cinsinden Değeri¹²

Osmanlı yönetiminin, insanları ve insan olmayan canlıları değer üreten kaynaklar olarak benzer şekilde sınıflandırdığını göstermesi bakımından nüfus sayımında iş görmez, çalışamaz olarak tanımladığı ihtiyar ya da sakat tebaası için kullandığı “amelmande” kategorisinin¹³ yine aynı şekilde iş göremez koyunlar için de kullanması dikkat çeker.¹⁴ Modern devletin, değer sömürsünü artırabilmek adına hayvanların yaşamlarına daha derinlemesine nüfuz ederken kullandığı sayma ve tasnifleme gibi pratiklere ya da çiftliklere kurdurduğu yeni ağıllar aracılığıyla gerçekleştirdiği mekânsal olarak müdahalelere bakmak; insanlar üzerinde uyguladığı biyoiktidar pratikleri ile kurumsal teknolojiler arasındaki benzerliğinin ortaya konulması¹⁵ açısından önemlidir.

Osmanlı'nın devlet öncülüğündeki sanayileşme girişimlerinden İslimye Çuha Fabrikası ve Feshane-i Amire'nin ihtiyaç duyduğu yüksek kaliteli yünü elde etmek için farklı ülkelerden merinos koyunları ithal edildi ve çeşitli devlet çiftliklerine yerleştirildi.¹⁶ Tanzimat Fermanı'yla birlikte tebaası ile özellikle doğrudan vergilendirme ve askere alma yolu ile yeni bir ilişki tesis eden¹⁷ ve değer sömürü kapasitesini kurumlarını modernleştirerek artırmaya çalışan Osmanlı Devleti, aynı kurumları ve yönetim kapasitesini merinos koyunlarından da daha fazla değer sömürebilmek için seferber etmeye başladı. Tarımsal üretim ilişkilerini düzenlemek ve yönetmek konusunda tecrübeli olsa da sanayi odaklı hayvancılık Osmanlı Devleti için yeni bir alandı ne var ki idareciler

¹² BOA, TS.MA.e 496/33, (3 Rebiülevvel 1261 / 12 Mart 1845).

¹³ Karal, *İlk Nüfus Sayımı, 1831*, 18.

¹⁴ BOA, TS.MA.e 496/33, (3 Rebiülevvel 1261 / 12 Mart 1845).

¹⁵ Bu paralelliği hukuki düzenlemeler bağlamında ele alan çalışma için bkz. Dölek-Sever, “İnsan-Hayvan İlişkinin Biyopolitik Analizi”.

¹⁶ M. Erdem Kabadayı, “The Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: Successes and Failures”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi (İstanbul: Eren, 2010), 153-69.

¹⁷ Cengiz Kırılı, “Tanzimat: Düzen ve Kaos”, *Toplumsal Tarih* (Kasım 2019): 80-83.

işin zorluğu ve nitelikli iş gücü gerekliliğinin farkındaydı.¹⁸

Devlet kurumları merinos koyunları için yalnız teknik bilgisini (*know-how*) kullanmakla kalmamış, Mihaliç gibi bölgelerde hem fiziksel koşulları¹⁹ hem de koyunların ihtiyaçlarının karşılanması için farklı aktörlerle ilişkiye girmek ve yeni çözümler üretmek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin bununla bağlantılı olarak 1840'larda, Çiftlikât-ı Hümayûn bünyesindeki merinos koyunlarının yün üretimini azami seviyeye çıkartmayı hedefleyerek çiftlikleri tam teşekküllü üretim alanlarına dönüştürmeye çabaladığı görülür. Devlet kışlak binalar, ağıllar ve kuleler gibi altyapıyı sağlamanın yanı sıra, bu altyapıyı inşa edecek, koyunların beslenmesi gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak ve sürecin ilerleyişini denetleyecek amele, ırgat, çoban gibi insan kaynaklarını ilgili çiftliklere tahsis etmiş, ayrıca üretimi mümkün kılacak ve verimliliği artıracak yatırımlar yapmıştır.²⁰ Bu alanlar içerisinde merinos koyunları "işe" koşularak yün üretimi yapılmıştır. Görüldüğü üzere ne kadar yünlü olsalar da kışı geçirmek için barınağa ihtiyaç duymalarından beslenme ihtiyaçları için her yıl mera koşullarının yeterli olacak şekilde yönetilmesine²¹ kadar devlet aktörlerinin hareketlerini merinoslar belirlemiştir.

Doğrudan devlet çiftliklerindeki girişimlere ek olarak merinos yetiştiriciliğini artırmak için özel yetiştiricilere vergi muafiyeti gibi teşvikler sağlanmıştır. Her ne kadar özel yetiştiriciler bu alanda çok başarılı olmasa da devlet çiftliklerindeki merinos koyunlarının sayısı önemli ölçüde artmıştır.²² Ancak bu süreç pürüzsüz ilerlediği söylenemez. 1839'da merinos koyunları için uygun olduğu düşünülen Arnavut İsmail Ağa'ya ait olan Hayrabolu'daki çiftlik devlet tarafından satın alınmak istenir. Başta çiftliğini satmak istemeyen İsmail Ağa, ancak çiftliğin masrafsız işletilmesi taahhüdü sonrasında merinos yetiştirmeyi kabul eder.²³ Çiftlik evvelce süt üretimi için öncelikle mandıra olarak işletilmekteydi.²⁴ Anadolu'daki koyun yetiştiriciliği genel olarak et ve süt üretimi için yapıyordu, merinos ise sanayiyle bütünleşmiş bir şekilde yün üretimi için yetiştiriliyordu. Bu nedenle, makalenin devamında inceleneceği üzere devlet dışı aktörlerin Cumhuriyet döneminde de merinos koyununa mesafeli yaklaşımı bu konuda bir süreklilik olduğu anlamına gelebilir.

Devlet çiftliklerindeki görece başarıya rağmen, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yukarıda sözü edilen girişimlerin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ekonomik zorluklar ve Düyun-u Umûmiye aracılığıyla Osmanlı gelirlerinin bir kısmının kontrol altına alınması nedeniyle planlandığı gibi ilerlemediği görülmektedir.²⁵

18 Anıl Aşkın, "The Environment, Institutions, and Economy in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: The Imperial Landed Estates of Mihaliç (1840-1850)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2017), 79.

19 Anıl Aşkın, "The Environment, Institutions, and Economy in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: The Imperial Landed Estates of Mihaliç (1840-1850)", 79.

20 BOA, TS.MA.e 496/33, (3 Rebiülevvel 1261 / 12 Mart 1845).

21 Aşkın, "The Environment, Institutions, and Economy", 80.

22 Kabadayı, "The Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire", 153-69.

23 BOA, D.DRB.İ 4/2, (9 Muharrem 1255 / 12 Mart 1845).

24 Bu mandıra İsmail Ağa'nın tek gelir kaynağı değildi. Ayrıntılar için bkz. Aşkın, "Breed, Meat Provisioning, and Money".

25 Kabadayı, "The Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire", 153-69.

Erken Cumhuriyet, Merinos Koyunları ve Zooteknik Müdahale

Geç dönem Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e merinos koyunlarının akıbetini takip etmek zordur. 1864'te merinos ile yerel koyun ırklarının melezlenmesinden 6.096 tane koyun üretilmiş olsa da 1880'lere gelindiğinde üretimin aynı boyutta olmadığı görülür.²⁶ Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sonrası yün fiyatlarının küresel ölçekte düşmesi ve devlet fabrikalarının yün alımını azaltması gibi sebeplere ek olarak hayvan üretimini artırma girişimi yalnızca damızlık ithalatıyla çözülemeyecek kadar ciddi bir altyapı yatırımı gerektiriyordu. Yeni üreme tekniklerinin uygulamaya konulması ve gerekli sağlık önlemlerinin alınabilmesi; okullar açmak, veteriner yetiştirmek ve tüm vilayetlere atamalar gerçekleştirmek, yeni yasa ve düzenlemeler yapmak gibi farklı girişimlerin eşzamanlı yürütülmesi ile mümkün olabilirdi. Ancak bu girişimler o dönem için Osmanlı Devleti'nin finansal ve kurumsal kapasitesini aşmaktaydı. Merinos yetiştiriciliği on dokuzuncu yüzyıl sonunda hedeflenen ilerlemeyi kaydetmemiş olsa da Karacabey Çiftliği erken Cumhuriyet döneminde bir devlet işletmesi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu da alandaki çabaların beklenen düzeyde olmamasına rağmen kesintisiz devam ettiğine işaret eder. Karacabey Çiftliği'nin yanı sıra Halkalı Ziraat Mektebi'ne bağlı ıslah çiftliğine de merinos koçları alınmıştır.²⁷ Bu durum, merinos koyunlarına yönelik girişimlerin farklı kurumlar aracılığıyla sürdürüldüğünü gösterir. Bu iki dönem arasında doğrudan bir bağlantı kurmak mevcut belgeler doğrultusunda kolay değildir. Yine de 1920'lerde Cumhuriyet rejiminin de Osmanlı İmparatorluğu'na benzer şekilde ekonomik olarak faydalı gördüğü hayvanların ıslahı ve çoğaltılmasına yönelik girişimleri sürdürdüğünü ifade edebiliriz. Bu çerçevede merinos koyunları da üzerine söylem ve pratikler üretilmeye devam edilen hayvanlar arasında yer almıştır.

Bu bağlamda 1926 tarihli İslah-ı Hayvanat Kanunu, merinos koyunları ile ulaşılması hedeflenen koyun ıslahı için temel hukuki çerçeveyi oluşturması bakımından önem arz etmektedir. Bu kanunla Ziraat Vekaleti bütçesi dahilinde hayvan ıslahı için özel bir alt bütçe oluşturulmuş, bu bütçenin ağıl ve deneme istasyonları kurulması, damızlık hayvan alınması, kısırlaştırma masrafları ile hayvan sergilerinde yetiştiricilere verilecek ödüller gibi, hayvanların daha "verimli" olacak şekilde ıslah edilmesi için farklı alanlarda kullanılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu kanunla valilere görev bölgelerindeki aygır ve boğaları tedavi ettirme zorunluluğu, istenilen özelliklere sahip olanlara şahadetname vererek üremeye uygunluklarının belgelenmesi ve uygun olmadığına kanaat getirdiklerini ise kısırlaştırma sorumluluğu getirilmiştir. Kısırlaştırılmasına karar verilen hayvanları kısırlaştırmayanlara para cezası öngörülürken; uygun yerlere aygır depoları, inekhaneler, ağıllar kurulması ve buralarda yetiştirilen hayvanların köylere bedelsiz dağıtılmasına yönelik maddeler düzenlenmiştir.²⁸ Bu düzenlemeler, rejimin ulus-devlet sınırları içerisinde makbul gördüğü hayvan bedenleri haricindekilerin zamanla ortadan kaldırılması için kullanılan pratiklerin hukuki olarak tanımlanması ve sistematik hale getirilmesi yani biyoiktidarın hukuki zeminlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

²⁶ Yonca Köksal ve Can Nacar, *Anatolian Livestock Trade in the Late Ottoman Empire* (Leiden University Press, 2024), 87, 141-42.

²⁷ BOA, İ.O.M. 12/13, (22 Rebiülahir 1325 / 4 Haziran 1907).

²⁸ İslahı Hayvanat Kanunu (Kanun No: 904), *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 407, 29 Haziran 1926, 977-981.

Koyunlar ve koyun yapağısı ülke ihracatında önemli bir yer tutuyordu. Şevket Raşit Hatipoğlu'nun²⁹ hesaplamasına göre 1924-1934 arasında yıllık ortalama hayvansal ürün ihracatı 22.726.000 lirayı buluyordu. Berlin Yüksek Ziraat Enstitüsü'nden zotekni alanında doktora derecesi alan ve Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün başına geçen, daha sonra da milletvekili olan Dr. Selahattin Batu³⁰ bu veriyi devam ettirip 1934-1938 arasında yıllık ortalama 2,5 milyon liralık canlı koyun ve 4,5 milyon liralık yapağı ihraç edildiğini kaydediyordu. Yazar koyunu, köylülerin “en mühim gelir kaynaklarından biri” olarak tanımlıyordu.³¹

Selahattin Batu'nun iddiası ile örtüşecek şekilde, merinos koyununun tekstil sanayinin önemli metallerinden biri olan yüksek kaliteli yünü üretebilme kapasitesi nedeniyle “ulusal hazine”³² ya da “ülkenin zenginlik kaynakları”³³ olarak tahayyül edildiği anlaşılmaktadır. Milli iktisadi önceliklerine göre hayvan tür ve ırklarının “iyi” ve “kötü” olarak ayrıştırılması,³⁴ Cumhuriyet'in ilk yıllarında koyun politikasında yün üretiminin öncelenmesi, ithal edilen merinos koyunlarının yerel ırklara göre daha makbul bir konuma gelmesini sağlar. Aslında Veteriner Genel Müdürü İhsan Akhun, Türkiye'de var olan koyun popülasyonlarının “hariçten herhangi bir ırkla müdahale” olmadan “seleksiyon” yöntemiyle ıslah edilebileceğini savunuyordu. Akhun'a göre “iyi vasıflı” koyunların damızlığa ayrılması yoluyla yerli koyun ırklarının “güzelleştirilmesi” mümkündü. Ne var ki merinos koyunu bu kaidenin tek istisnasını oluşturuyordu. Yazar böylelikle “dokuma sanayiimizin muhtaç bulunduğu ince yapağıyı sağlamak” için dışardan merinos koyunu ithal edilmesi gerektiğini kabul ediyordu.³⁵ Bu nedenle merinos koyunlarına, Kıvrıkcık ve Karaman gibi yerel koyun ırklarını ıslah etme görevi biçilmişti. “Yapağıları bunun ucundan tırnaklara kadar bütün vücudu istila etmiş”³⁶ olan bu koyunlar, 1930'lara geldiğinde “ulusal sorun” olarak görülen yün ve tekstil ürünleri ithalatına çözüm³⁷ olarak nitelendiriliyordu.

Cumhuriyet döneminde ülkeye ilk olarak, 1928, 1929 ve 1930 yıllarında merinos koyunu getirilmeye başlandı. 1928 senesinde bir heyet Macaristan'a giderek rapor ha-

29 Dönemin ziraat politikalarında etkili isimlerinin bazıları gibi Şevket Raşit Hatipoğlu da Berlin Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde eğitim görmüştür. Farklı pozisyonlarda memurluk yaptıktan sonra Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde İktisadiyat Enstitüsü Şefliği'ne atanır. Kariyerinin devamında ise Ziraat Vekilliği de yapar. Daha detaylı bilgi almak için bkz. Ömer Karakaş, “Manisa Milletvekillerinden Şevket Raşit Hatipoğlu (1898-1973)”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, 3 (2014): 122-39.

30 *TBMM Albümü: 1920-2010: 1. Cilt 1920-1950* (Ankara: TBMM, 2010), 384.

31 Salâhaddin Batu, “Koyun ve Keçi: Memleketimiz Hayvancılığında Koyun ve Keçinin Yeri”, *İktisadi Yürüyüş*, 01 Şubat 1944.

32 “Hükümet Hayvan Çiftlikleri”, *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Ağustos 1931, 4.

33 “Zirai İktisatta Hayvancılık”, *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1931, 1.

34 Avustralya'daki İngiliz yerleşimciler başlangıçta yerel türlere karşı faydacı bir yaklaşım sergilerken; İngiltere faunasının yeni koloniyeye taşınmasına öncelik verilmesiyle birlikte “iyi” ve “kötü” hayvan kategorileri yeniden tanımlandı. Bunun sonucunda yerel hayvan türlerinin dışarıdan getirilen türler ile değiştirilmesi hedeflendi. Bkz: Sandra Swart, “The Other Citizens: Nationalism and Animals”, *The Routledge Companion to Animal-Human History*, yay. haz. Hilda Kean ve Philip Howell (Routledge, 2019), 38. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ise merinos koyununa sanayinin hammaddesini üretme ideali atfedildi. Bunun sonucunda yerel koyun ırkları benzer biçimde dönüştürülmesi gereken ırklar olarak kodlandı.

35 Aslan Tufan Yazman, “Veteriner İşleri Genel Müdürü ile Konuşma”, *İktisadi Yürüyüş*, 19 Mart 1946.

36 Ahmet Nazım, *Merinos Yetiştirilmesi ve Takibi Lazım Gelen Usuller* (İstanbul: İktisat Vekaleti, 1931), 12.

37 Nazım, *Merinos Yetiştirilmesi*, 3-4.

zırladı³⁸ ve basına yansıyan haberlere göre sonraki senelerde getirtilecek koyunlar için uygun şartların sağlanması amacıyla Pendik Bakteriyolojihanesi ve Karacabey Çiftliği'nde denemelere başladı.³⁹ Hatta koyunların Türkiye'nin iklimine alışmasını kolaylaştırmak için serum üretimi gibi yöntemlere de başvurulması hedeflendi.⁴⁰ Bu hazırlıklar kapsamında 1929 yılında yaklaşık bin koyunun ithal edilmesi kararlaştırıldı.⁴¹ İthal edilen koyunların bir kısmı devlet çiftliklerine yerleştirilirken, kalan kısmının ise kapalı ağılların temin edilmesi, belirlenen yem miktarlarının karşılanması ve üretim süreçlerinin veterinerlerin denetiminde yürütülmesi şartlarıyla hususi yetiştiricilere dağıtılması planlandı.⁴² Böylelikle, devlet ve köylü iştiraki ile merinos yetiştiriciliğinde “şüphesiz”⁴³ başarı sağlanacağı ve yerli ırklar ile merinosların çaprazlanması yoluyla tekstil üretiminde gelişimin mümkün olacağı belirtilmekteydi.⁴⁴ 1930 yılına gelindiğinde, merinos koyunlarının farklı çiftlik ve yetiştiricilere dağıtımına ilişkin TBMM'ye sunulan komisyon raporunda, ülkenin dokuma sanayisi bakımından merinos yetiştiriciliğinin önemi bir kez daha vurgulanmış;⁴⁵ bu doğrultuda ithal edilen koyunların İktisat Vekaletince tayin edilecek yetiştirme mntukaları içindeki sürü sahiplerine belirlenen şartlar altında dağıtılması yasalaştırılmıştı.⁴⁶ Bu bağlamda Bursa, Balıkesir ve Çanakkale “Merinos Bölgesi” olarak belirlenmişti.⁴⁷

1930'lara kadarki süreçte basın yoluyla merinos koyununun önemi ön plana çıkarılır. Ne var ki İktisat Vekaleti tarafından getirilen merinos koyunlarının tam olarak nasıl ve kaç adet yetiştirilmesi gerektiği, üretilen yünün nerede işleneceği, işleyebilecek teçhizatın olup olmadığı gibi tartışmalara pek rastlanmamaktadır. Buna karşın, 1930'ların başında ithal ikameci sanayileşmenin mümkün olabileceği alanların tespiti için yapılan çalışmalar bağlamında, Ziraat Vekaleti ve İktisat Vekaleti tarım ve hayvancılık uzmanlarına koyunlar ve koyun yetiştiriciliği üzerine raporlar hazırlatmış ve böylece daha planlı bir yetiştirme programı için gerekli bilginin üretilmesini hedeflemiştir. Dr. Kadri Bey, Prof Dr. Welleman, Ahmet Nazım Bey gibi pek çok veteriner uzman Cumhuriyet Türkiye'sinde koyunculüğün durumu hakkında incelemeler yapmış ve bunlara dayanarak koyun ıslahı için yapılması gerekenleri raporlamışlardır. Bu raporlar, modern devletin kalkınmacı projeleri için nüfus sayımı ile insan nüfusunu “okunur” hale getirme

38 “Merinos Koyunları”, *Son Saat*, 28 Aralık 1928, 3.

39 “Merinos Koyunları”, *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Temmuz 1929, 3. 1928 senesinde getirilen koyunlar ile Pendik bakteriyolojihanesinde yapılan denemelerden iyi sonuç alındığı öne sürülmektedir.

40 “Bin Tane Merinos Celbedilerek Memleketin Her Tarafına Sevk Edilecek”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1929, 2.

41 “1000 Merinos Koyunu Alınacak”, *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1929, 3.

42 “Merinos Koyunları”, *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Eylül 1929, 2; “Koyunlarımızın Islahı İçin”, *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Kasım 1929, 2.

43 “Koyunlarımızın Islahı İçin”, *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Kasım 1929, 2.

44 “Koyunlarımızın Islahı”, *İkdam*, 12 Ağustos 1929, 2.

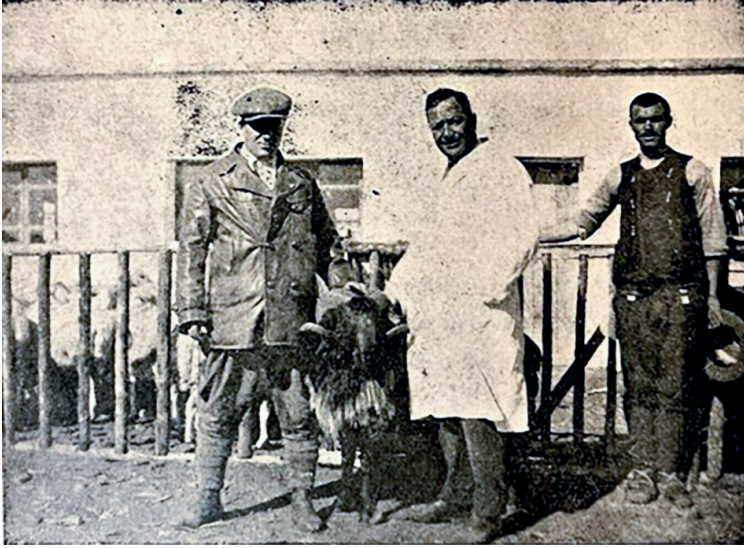
45 Merinos Koyunlarının Tevzii Hakkında Kanun Komisyon Raporu (No: 245), TBMM Arşivi, (16 Haziran 1930), 1.

46 Merinos Koyunlarının Tevzii Hakkında Kanun (Kanun No: 1703), *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 1524, 19 Haziran 1930, 837.

47 Yazman, “Veteriner İşleri Genel Müdürü ile Konuşma”, 13.

girişimleri⁴⁸ gibi hayvanları da okunur kılarak yaşamlarını daha kontrol edilebilir ve özellikle de bedenlerini daha “verimli,” değer üretimine uygun hale getirmesi planlanan ıslah politikalarını uygulanabilir kılmaya girişiminin bir parçası olarak düşünülmelidir.

Hayvan ıslahı laboratuvarının başkanı Dr. Kadri Bey, 1931 yılında düzenlenen Birinci Ziraat Kongresinde sunduğu “Memleket Koyunculugu” adlı raporunda, koyun yetiştiriciliğinin tekstil endüstrisinin ihtiyacı olan yeterli yünü üretebilmek için gerekli bir alan olduğunu öne sürerken, yaptığı saha çalışmaları sonucu Türkiye’deki koyun ırklarının durumuna dair edindiği bilgileri de aktarır. Dr. Kadri Bey’e göre Türkiye’deki koyun ırkları yavaş büyüyordu; et, yün ve süt “verimleri” çok düşüktü ve en önemlisi, yünleri o dönemin sanayi standartlarına göre yeterince ince ve pürüzsüz değildi. Yerel koyunların yavaş olgunlaşması ve olgunlaştıklarında dahi yüksek kalitede yün üretmemeleri ayrı bir sorun teşkil ediyordu. Dr. Kadri Bey’in bu “soruna” karşı çözüm önerisi ise Halkalı ve Karacabey’de⁴⁹ merinos koyun sürülerinin kurulması ve bunların Anadolu ve Trakya’da yaygın olan Kıvrıkcık ırkı ile çiftleştirilerek, yerel koyunların “Merinoslaştırılması” idi.⁵⁰

Görsel 1. Kaynak: Fahri Araz, *Merinoslarda Suni Tohumlama: Aygırlardan Yeni Metotla Tohum Alma ve Kısırlarda Suni Tohumlama* (Ankara: İdeal Basım ve Cilt Evi, 1936), 7.

48 James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyesi*, çev. Ozan Karakaş (İstanbul: Koç Üniversitesi, 2020), 15-21, 25-27. Buradaki “okunur” kılmaya, biyoiktidarın koyunların yaşamına ve bedenlerine müdahale etmeden önce onlara yönelik bilgi üretmesine işaret etmektedir. Böylece, bu bilgi kullanılarak hangi koyunlara hangi yöntemlerle ne yapılacağına dair planlama yapılması öngörülmektedir.

49 Osmanlı döneminde de merinos ve koyun ıslah çalışmalarına ev sahipliği yapmış olan bu iki bölgenin önerilmesi aslında yirminci yüzyıl başlarında merinos yetiştiriciliğinin tamamen ortadan kalkmadığına yönelik fikir vermektedir. Aksine, Halkalı Ziraat Mektebi ve Karacabey Devlet Çiftliği’nin bulunduğu bu iki bölgenin tercih edilmesi, yalnızca koyunların ihtiyacı olan uygun iklim koşullarıyla değil, merinos yetiştiriciliğine ilişkin uzmanlık ve maddi altyapının Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan sürekliliğiyle de açıklanabilir.

50 Dr. Kadri, “Memleket Koyunculugu”, *Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1931), 1702-1705.

Benzer şekilde, Karacabey Devlet Çiftliği'nin koyun bölümünde veterinerlik uzmanı olan Ahmet Nazım Bey'in Dr. Kadri Bey'in raporuyla aynı yıl yayımlanan kitabında diğer koyun ırklarının merinoslaştırılması gerekli görülüyor ve takip edilebilecek yöntemler detaylı şekilde aktarılıyordu. Bunlardan ilki, merinos koyunlarının sayısını artırmak için özellikle safkan merinosların seçilerek çiftleştirildiği *ıstıfa*, ikincisi, yün üretimi için en önemlisi olan ve yerel ırkların "verimliliğini" ve yün kalitesini artırmak için merinos koyunlarının yerel koyunlarla çiftleştirilmesi/karıştırılması anlamına gelen *tesallüp*, sonuncu ise en az tercih edilmesi gereken *karabet-i devmiye*, yani ortak kan bağı olan koyunların çiftleştirilmesi yöntemleriydi.⁵¹

Bu raporlardan bir sene sonra, hükümetin daveti üzerine Türkiye'ye gelen Budapeşte Veterinerlik Yüksek Okulu Rektörü Prof. Dr. Oscar Welleman,⁵² ülkenin farklı yerlerinde yaptığı yedi haftalık incelemeler sonucunda at, koyun, inek yetiştiriciliği gibi pek çok farklı konuyu kapsayan bir rapor hazırlamıştır.⁵³ Bu raporda da öncekilere benzer şekilde merinosun, özellikle kıvırcık ırkının ıslahı açısından taşıdığı önem vurgulanıyor ve Karacabey'deki merinosların Türkiye'nin havasına iyice alıştığı belirtiliyordu. Ancak Welleman, Nazım ve Kadri'den farklı olarak yabancı ırkları kullanarak hayvancılıkta önemli bir sıçrama yapılmasını ümit etmenin hatalı olduğunu; halkın alışık olduğu bakım ve yetiştirme usullerinin süratle değiştirilemeyeceğini özellikle belirtiyordu. Bunlara ek olarak Welleman çaprazlamanın ötesinde, meraların ıslah edilmesini, yapağı tetkikatı için özel bir laboratuvar tahsis edilmesini ve merinos yapağısı için yüksek bir fiyat teminatı verilmesini sürecin başarılı olması için elzem görüyordu. Yukarıda bahsi geçen raporlar ve uzman görüşlerine paralel şekilde, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programlarında da hayvanların biyolojik olarak ıslah edilmesi ve seçici yetiştirme yoluyla sayılarının artırılması bir gereklilik olarak açıkça ortaya konuyordu.⁵⁴

Bu bilgi üretimi sonucu olarak 1934 tarihli Beş Senelik Sanayi Programı'nda "iktisadi kurtuluş" hedefi doğrultusunda geliştirilmesi öngörülen beş ana sanayi kolundan biri olan mensucat sanayii içerisinde⁵⁵ merinos koyunlarına önemli bir rol atfedildiği anlaşılmaktadır. Memleketin ağullarında "fedakâr yoldaşlar"⁵⁶ olarak yaşayan, "hammaddeyi sırtında yetiştiren"⁵⁷ bu değerli üreticilerin ihtiyacı olan koşulların sağlanması ve memleketin diğer koyunlarının da merinoslaşarak benzer bir katkı vermesi bekleniyordu. Bunu mümkün kılmak için en önemli adımlardan biri 1934 senesinde, Birinci Sanayi Planı'nda öngörülen hammadde üretiminin yapılabilmesi ve bu hammaddeyi işleyecek fabrikaların kurulması için görevlendirilen Sümer Bank'ın sermayesinin artırılması için TBMM'ye sunulan kanun layihasıydı. Bu tasarıda, Sovyetler Birliği'nden alınan kredi-

51 Nazım, *Merinos Yetiştiriciliği ve Takibi İçin Gerekli Usuller*, 8-9, 15-22.

52 Özgül Küçükaslan, Niğâr Yerlikaya ve Ali Yiğit, "Contributions of Foreign Scientists to the Turkish Veterinary Medicine and Animal Husbandry in the Early Republican Period (1923-1933)", *Kafkas Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi* 24, 1 (2018): 49.

53 Ziraat Vekaleti, "Ziraat Vekaletine verilen raporlar: Birinci Rapor 1932 Senesi", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Ankara, 1938* (İstanbul: Ziraat Vekaleti, 1938), 4, 14.

54 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı (1931)*, (T.B.M.M. Matbaası, 1931), 22.

55 Sümer Bank Sermayesine 42 Milyon Lira İlavesine Dair Kanun Komisyon Raporu (No: 308), TBMM Arşivi, (5 Temmuz 1934), 1.

56 "Merinos Koyunları", *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1930, 3.

57 Erginsoy, "Merinos Davamız", 12.

nin 10.515.000 liralık kısmı da dahil olmak üzere bankaya toplam 45 milyon liralık ek sermaye verilmesi düşünülmekteydi. Ancak Meclis'e sunulan komisyon raporunda, bu sermayenin 3 milyon liralık kısmının merinos yetiştiriciliği ve pamuk tohumu ıslahı için Ziraat Vekâleti'ne tahsis edilmesinin gerekli görülmesi üzerine, "Merinos koyunları yetiştirilmesi ve ıslah edilmiş pamuk tohumu üretilmesi hakkında kanun" ayrı bir kanun olarak çıkarılmıştı.⁵⁸ Böylece merinos yetiştiriciliği, Birinci Sanayi Planı için ayrılan bütçeye ve planlamaya dahil edilmiş; 1935 senesinden itibaren bu plan doğrultusunda çalışmalara başlanması kanunlaştırılmış ve bu süreç daha sonra Merinos Teşkilatı⁵⁹ olarak anılacak daha planlı bir girişimin başlangıcını oluşturmuştur.

Suni Tohumlama: Islahın Modern Tahakküm Aracı

Hayvan bedenlerine verimlilik ve ekonomik kaygı temelli müdahaleler yirminci yüzyıla özel değildi. Önceki yüzyıllarda da hangi hayvanların üremesine izin verilip hangilerinin kısırlaştırılacağına yönelik farklı yöntemler kullanılmaktaydı. Örneğin, Toroslardaki yörüklerin "dişle içdiş" adını verdikleri; üremesi tercih edilmeyen hayvanların üreme organlarına giden damarların diş ile sıkıştırılarak işlevsiz hale getirilmesi gibi farklı yöntemler asırlardır kullanılmaktaydı.⁶⁰ Ancak yirminci yüzyılda geliştirilen bilimsel yöntemler ile bu müdahalenin boyutları daha önce görülmemiş boyutlara ulaştı.

Görsel 2. Dişle İçdiş Etme

Türkiye'de yeni ve daha müdahaleci yöntemlerin kullanılması somut bir sanayi planına bağlı olarak atılan adımlara denk düşmektedir. 1934 yılında Bursa Merinos Fabrikası'nın

⁵⁸ TBMM Komisyon Raporu (No: 308), 1-4.

⁵⁹ TBMMZC, D: 9, C: 39, 1952, 241.

⁶⁰ Ali Rıza Yalgın, "Davarda Sayakutluğu 'Bayramı', Kırkım ve Dişle İçdişçilik", *Türk Folklor Araştırmaları* (Eylül 1949): 25.

kurulmasının kararlaştırılması⁶¹ ve 1935 yılında temelinin atılmasıyla⁶² birlikte hangi kuruma üretim yapacağı belli olan koyunların, beklenen kotayı doldurabilmeleri için zamanında ıslah olmaları önem kazanmıştı. Ayrıca bu dönemde suni tohumlamaya ilişkin tartışmaların artışı ve yürütülen denemeler, hayvan ıslahının ve dolayısıyla suni tohumlamanın sanayi planı açısından kazandığı önemle birlikte, Sovyetler Birliği ile kurulan finansal iş birliği kapsamında gerçekleşen teknik bilgi aktarımıyla da bağlantılıydı.⁶³

Günümüzde hâlâ hayvan sömürüsü üzerinden sermaye birikiminin devasa boyutlarda olmasını mümkün kılan ve hayvanların üreme kapasitesini neredeyse mutlak bir insan tahakkümüne tabi tutan suni tohumlama yönteminin Türkiye coğrafyasında özellikle Birinci Sanayi Planı (1934) sonrası daha yoğun tartışılmaya başlanmış olmasının önemli bir kesişim olduğunu düşünmekteyim. *Ulus*, *Türk Dili*, *Tan* ve *Kurun* gibi pek çok farklı gazetede⁶⁴ suni tohumlamanın nasıl yapıldığı ve “ faydaları” aktarılırken suni tohumlama uzmanı ve Ziraat Vekaleti Zootečni Bürosu Müdürü Fahri Araz’ın uygulamanın “ faydalarını” ve nasıl yapılacağını adım adım anlattığı iki kitabı ise 1936⁶⁵ ve 1937⁶⁶ yıllarında Ziraat Vekâleti tarafından bastırılmıştır.

Görsel 3. Kaynak: Fahri Araz, *Merinoslarda Suni Tohumlama: Aygırlardan Yeni Metotla Tohum Alma ve Kısıraklarda Suni Tohumlama* (Ankara: İdeal Basım ve Cilt Evi, 1936), 6.

61 “İktisadi Kalkınma”, *Akşam Gazetesi*, 18 Kasım 1934, 1, 4.

62 “Başbakanımız Merinos ve Suni İpek Fabrikalarının Temelini Attı”, *Hakkın Sesi Gazetesi*, 1 Şubat 1936, 1.

63 Mine Herdoğan vd., “Sunî Tohumlamanın Tarihsel Gelişimi ve Dönüm Noktaları”, *Vet Hekim Der Dergisi* 94, 1 (2023): 92-93. 1926 yılında dönemin Tarım Bakanı Sabri Toprak’ın Sovyetler Birliği’ne gezisi sonrası Türkiye’de eğitime başlanmıştır. Ancak kapsamlı uygulamalara, Fahri Araz’ın da arasında bulunduğu bazı veteriner uzmanların Sovyetler Birliği’ne eğitime gidip gelmesinden sonra 1930’larda başlanmıştır.

64 “Türk Merinosu Yetiştirme İşleri”, *Ulus*, 29 Ekim 1936; “Merinos Koyunları Üzerinde Suni Tohumlama”, *Türk Dili*, 10 Mart 1937, 2; “Merinos Koyunları Üzerinde Suni Tohumlama”, *Türk Dili*, 10 Mart 1937, 2; “Hayvan Cinsleri Islah Ediliyor”, *Tan*, 18 Temmuz 1937, 12; “Merinos Koyunu Yetiştirmek için Alman Koyunculuk İttihadı ile Yapılan Anlaşmanın Neticesi”, *Kurun*, 28 Mart 1937, 7.

65 Fahri Araz, *Merinoslarda Suni Tohumlama: Aygırlardan Yeni Metotla Tohum Alma ve Kısıraklarda Suni Tohumlama* (Ankara: İdeal Basım ve Cilt Evi, 1936).

66 Fahri Araz, *Türkiye Hayvancılığında Sunî Tohumlamanın Rolü* (Ankara: Ziraat Vekaleti Neşriyat Müdürlüğü, 1937).

Fahri Araz kitaplarında, suni tohumlamanın hayvanları üreme sırasında tehlike oluşturabilecek birçok bulaşıcı hastalıktan “koruduğunu”, süreci tamamen insan kontrolü altında tutmayı mümkün kıldığını belirtirken hücrelerin mikroskop altında incelenerek kullanıma uygun olup olmadıklarının kontrol edilmesini ideal bir seçim yöntemi olarak öne sürüyordu.⁶⁷ Ayrıca 1938 Ziraat Kongresi için Veteriner İşleri Umumi Müdürlüğüne hazırlanan raporda, suni tohumlama ile gerçekleştirilecek merinoslaştırmanın “tabî usulde” gerekli olan 26.666 koç ve 7.999.800 liraya kıyasla yalnızca 1.600 koç ve 480 bin lira ile yapılabileceği iddia edilmekteydi.⁶⁸ Bu sayede koyunların, yani yün üreten ana aktörlerin yeniden üretilmesini istenilen kitlesel ölçüğe çıkartmanın mümkün olacağı ve masrafların önemli ölçüde azalacağı düşünülmüştü.

Merinoslaştırma sürecinin başarısını teminat altına almak için farklı teşvikler sağlanmaya da çalışıldı. Bunlardan biri, diğer hayvan yetiştiricilerinde olduğu gibi koyun yetiştiricilerini de farklı kategorilere göre ödüllendirmektir. Kesim kategorisindeki ödüller, kuyruğunun ağırlığı ve et miktarına göre; sürü kategorisindekiler, sürüdeki koyunların sayısı ve “kalitesine” göre verilirken; ağıl kategorisinde, dönemin fenni koşullarına en uygun ağıllar ödüllendirilmiş; hayvan sergilerinde de yün, ağırlık ve fiziksel görünüm kriter olarak alınmıştı. 1936 ile 1939 yılları arasında, yukarıdaki kategorilerde üstün başarı gösteren yetiştiricilere toplam 29.910 Türk lirası ödül verildiği ifade edilirken,⁶⁹ hayvan sergileri ile ilgili haberler gazetelerde yer almıştı.⁷⁰

Tüm bu girişimlerin ardından 1930’lu yılların ve Birinci Sanayi Planı’nın sonuna gelindiğinde, memlekette merinos yetişip yetişmeyeceği gibi bir tartışmanın artık kalmadığı,⁷¹ başarılı ıslah politikaları sonucunda artık “Türk Merinosunun”⁷² yaratıldığı hem gazeteler hem de Ziraat Vekaleti neşriyatı aracılığıyla ilan edilmiştir.

Köylüler ve Merinos: Rejimin Merinosla İmtihanı

Yukarıda aktarılan uygulamalara ve tartışmalara karşın, merinos “davasında” erken Cumhuriyet döneminde rejimin beklediği ve aktardığı başarıya ulaşmadığı öne sürülebilir. Tek parti rejiminin baskıcı siyasal ortamında merinos koyunlarına yönelik muhalefetin devlet arşivlerine, gazetelere ve diğer yayınlara doğrudan yansması mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, dönemin yayınlarında kurulan anlatılar ve yanıtlanmaya çalışılan şikâyetler, köylülerin bu politikardan rahatsızlık duyduğunu dolaylı biçimde göstermektedir. Gazete haberlerinden, aslında köylülerin merinosları sattığı,⁷³ diğer türlerin sağladığı et ve süte kıyasla yalnızca yapağı üretiminde verimli olmaları nedeniyle merinoslara tereddütte yaklaştığı ve hatta bu nedenle Macaristan Merinosları yerine Almanya’dan hem et hem yapağı verimi yüksek olan merinosların (*Prekos*) getirtilmesi-

67 Araz, *Türkiye Hayvancılığında Suni Tohumlamanın Rolü*, 10-18.

68 Ziraat Vekaleti, “1938 Ziraat Kongresi için Veteriner İşleri Umumi Müdürlüğüne Hazırlanan Tabîi ve Suni Tohumlama Raporu”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Ankara, 1938* (İstanbul: Ziraat Vekaleti, 1938), 3-4.

69 İhsan Abidin Akıncı ve Selahattin Batu, *Türkiye’de Merinosçuluk* (Ankara: Ziraat Vekaleti, 1940), 48-49.

70 “Merinos Koyunu Yetiştirmek için Hükümet İki Buçuk Milyon Tahsisat Verdi”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1935, 6.

71 “Bu Yıl 30000 Merinos Yetiştirildi”, *İkdam*, 2 Mayıs 1939, 7.

72 Akıncı ve Batu, *Türkiye’de Merinosçuluk*, 20, 25-26.

73 “Bu Yıl 30000 Merinos Yetiştirildi”, *İkdam*, 2 Mayıs 1939, 7.

nin denendiği⁷⁴ anlaşılmaktadır. Kaldı ki, her koyun için en az bir metre alan sağlayacak büyüklükte ahırlar, en az iki metre yüksekliğinde taş veya kerpiç duvarlar, fiziksel yararlanmaları önlemek için iki ila üç metre genişliğinde girişler, yeterli güneş ışığı sağlayan pencereler ile kuzuların uzak tutulması veya hamile koyunların sürüden ayrılması gibi önlemler alınmasını gerektiren koşullar, devlet çiftliklerinde bile tam olarak sağlanamıyordu.⁷⁵ Buna ek olarak, daha fazla ağıla ihtiyaç duyulması, meraların yünlerin dikenli bitkiler nedeniyle zarar görmesini ve değer kaybetmesini engelleyecek şekilde ıslah edilmesi gerekliliği ve Karacabey dışındaki bölgelerde iklime alışma sürecinde yaşanan yün kayıpları dikkate alındığında,⁷⁶ merinos yetiştiriciliği yüksek maliyete neden oluyordu. Dolayısıyla, bu masraflı koyun ırkını yetiştirmenin köylüler için ne kadar mümkün ve anlamlı olacağına şüpheli görülmesi muhtemeldi. Tereddütlere ek olarak, 1943 yılında Bandırma Tekfur Çiftliği'nin⁷⁷ kamulaştırılarak merinos çiftliğine döndürülmesi⁷⁸ ve 1946 yılında devletin Bandırma'da merinos yetiştirmek amacıyla kullandığı çiftliğe bitişik olan Gökmen Çiftliği'nin kamulaştırılmasına⁷⁹ yönelik planlar bulunuyordu.

Mülkiyeti 1912'den beri Yahudi bir ailede bulunan Tekfur Çiftliği'ne el konulması farklı bir kesime de ışık tutmaktadır. Musevi İskân Birliği⁸⁰ aracılığı ile 1912'de mülkiyetini Zeilik Kant ve arkadaşlarının aldığı çiftlik, 1943'te Varlık Vergisi'nin de parçası olduğu; azınlıkların elindeki mülkiyete ve sermayeye el koyarak el değiştirtme sürecinde kamulaştırılmıştır. Bu durum, merinos koyunu yetiştiriciliğinin Kemalist rejimin sermayenin kim tarafından ve ne şekilde kullanılacağına dair yaklaşımı ile iç içe olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle, merinos koyun yetiştiriciliğinin devlet tarafından önceliklendirildiği bölgelerde⁸¹ hangi hayvanları, sermayeyi, azınlıkları ve köylüleri yerinden ettiği sorusunu da düşünmek gerekmektedir.

Bununla paralel olarak, tek parti rejimi sona erdikten sonra Meclis tartışmalarında hem kamulaştırmalara hem de merinos davalarına karşı muhalefet edildiği daha net görülüyor. Balıkesir Milletvekili Ali Fahri İşeri, merinos koyunlarının ihtiyaç duyulanın ne kadarını karşıladığı, köylülerin toprak ihtiyacı varken arazilerin merinos koyunları için kullanılıyor olmasının ne işe yaradığı ve hatta devletin Bandırma'da yaptığı bahsi geçen kamulaştırmanın tapusunun devlette olup olmadığı, cebren el koyulan toprakların köylülere geri verilip verilmeyeceği gibi merinos davasının kendisini ciddi sorgulamaya tabi

74 Tevfik Burak, "Ziraat Vekaletinin Üzerinde Durduğu Bir Konu: Merinos Yetiştirilmesi", *İktisadi Yürüyüş* 5, 100-104 (1944), 9.

75 Akıncı ve Batu, *Türkiye'de Merinosçuluk*, 36-41.

76 Ziraat Vekaleti, "Birinci Rapor 1932 Senesi", 14, 24.

77 Gökhan Erden, "Albert Kant, Bandırmalı bir Yahudinin Anıları", *Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e Bandırma ve Yakın Çevresi Tarihi*, yay. haz. Ulaş Töre Sivrioğlu (Dora, 2018), 473-74, 480.

78 Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2, 101-13-17.

79 BCA, 30-18-1-2, 112-68-9.

80 Kurumun orijinal İngilizce adı "Jewish Colonization Association"dır. Türkçeye doğrudan "Yahudi (veya Musevi) Kolonizasyon Cemiyeti" olarak tercüme edilebilmekle birlikte, günümüz literatüründe "koloni" ve "kolonizasyon" kavramlarının sömürgeci politikalar ile bağdaşık olması nedeniyle bu çevirinin 1912'deki bağlama uygulanması anakronik olma riskini taşımaktadır. Bu nedenle literatürde farklı çeviri tercihleri bulunsa da bu çalışmada Taylan Esin, "19. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Musevi İskân Birliği (JCA) Çiftlikleri", *Toplumsal Tarih* 249 (Eylül 2014) makalesinde kullanılan çeviri izlenerek "Musevi İskân Birliği" ifadesi tercih edilmiştir. Kurumun amacı Doğu Avrupa ve Rusya'da baskı altında yaşayan Yahudilerin farklı yerlere iskânını sağlamaktır.

81 "Büyük Şefin Huzurlarıyla Halkın Coşku Heyecanı Arasında Merinos Fabrikası Açıldı", *Ulus Gazetesi*, 3 Şubat 1938, 1, 9. Bkz. Bursa'dan Çanakkale'ye uzanan mıntıkanın Merinos mıntıkası olarak kabul edildiği söyleniyor.

tutan pek çok soruyu dönemin Tarım Bakanı Nedim Ökmen'e yöneltmiştir.⁸² Aslında çiftliklerin merinos koyunu yetiştirmek için kullanılıyor olmasına yönelik daha erken bir şikâyet 1930'da "Merinos Koyunlarının Tevzii Hakkında Kanun" Meclis'te tartışılırken de dile getirilmişti. Bu bakımdan büyük toprak sahibi olan Eskişehir mebusu Emin Sazak, daha önce kendi çiftliğinde merinos yetiştirmeyi denediğini fakat koyunların hem verimli olmadıklarını hem de kolayca telef olduklarını dile getirir ve çok fazla sayıda merinos alınmaması yönünde fikrini beyan eder. Ancak İktisat Vekili Şakir Bey, denemelerin iyi sonuçlar verdiği, on senelik bir süre zarfında ince yüne olan ihtiyacın tamamının karşılanmasının mümkün olacağı yönünde telkinde bulunur. Böylece, on sene içinde yün ithalatına olan ihtiyacın son bulacağı iddiası ile çıkılan yolda,⁸³ 1940'larda "ağır fakat emniyetli bir yürüyüşle amacına doğru" ilerlemeye⁸⁴ ve oradan da 1950'deki Meclis tartışmasında ihtiyacın en iyi ihtimalde ancak %12-15'ini karşıladığı⁸⁵ noktaya gelinir.

Ayrıca Ali Fahri İşeri, Meclis'e Yalova Baltacı Çiftliği İdare Müdürü Şefik Baykay'ın 6 Mayıs 1947 tarihli raporunu sunar. Bu raporda, Şefik Baykay'ın Yalova bölgesinin merinos yetiştirilmesine uygun olmadığını üst makamlara bildirdiği ancak tekrar inceleme talep edildiği ve bu süreçte çiftliğin kıvrıkcık koyunlarının başka çiftliğe sevk edildiği; merinoslaştırma yüzünden çiftliğin zarar ettiği belirtiliyordu. Buna ek olarak İşeri, 18 Kasım 1950'de merinos yetiştiriciliğine devam edilip edilmemesinin tartışıldığı Merinos Kongresi'nde uzmanlar yerine merinos yetiştiriciliği sayesinde imtiyaz sahibi olan müdürler, vekiller ve valilerin dinlenerek yine milletin aleyhine karar alındığını gündeme getirir.⁸⁶ Hedefler ve ulaşılan nokta ile birlikte bu tartışmalar değerlendirildiğinde, merinos "davasının", tek parti döneminde vitrine çıkarıldığı şekli ile herkes tarafından destek gören ve mühim bulunan, köylü iştirakinin yüksek olduğu ve tekstil sanayii için vazgeçilmez bir ıslah projesine dönüşmediği görülmektedir.

Merinos koyununun kökenini sıkça Anadolu'ya bağlama çabası ile ıslah sonrası ise Türkleştiğinin vurgulanması, bu ırkın yetiştiriciler tarafından yeterince benimsenmemesine karşı bir anlatı oluşturma ihtiyacı olarak değerlendirilebilir. 1930 yılında Meclis'te merinosların iklime iyi uyumlanamadığına yönelik şikâyetlere karşı İktisat Vekili Şakir Bey'in merinosların yabancı koyun olmadığını, menşeinin Menderes bölgesi olduğunu iddia etmesine⁸⁷ paralel olarak; Ziraat ve İktisat Vekaleti yayınlarında da bir bu yönde bir tarihsel anlatı kurgulanmaktadır.

Ahmet Nazım Bey'e göre merinos koyunları Anadolu temelli olsa da burada değer görmemiş, on yedinci yüzyılda Yunanistan veya Afrika üzerinden ticaret yoluyla İspanya'ya geçmiştir.⁸⁸ Ancak 1659'da merinos koyunlarının ihracatına izin verilmesiyle Avrupa'ya İspanya'dan yayıldığı için koyun ırkının İspanya kökenli olduğu düşüncesi yerleşmiş-

⁸² TBMMZC, D: 9, C: 39, İ: 10, 13 Şubat 1952, 240.

⁸³ TBMMZC, D: 3, C: 20, İ: 74, 1930, 161.

⁸⁴ Erginsoy, "Merinos Davamız", 6.

⁸⁵ TBMMZC, D: 9, C: 39, 241. Burada iyimser olarak Tarım Bakanı Nedim Ökmen'nin verdiği yüksek olması muhtemel rakamı verdim. Ancak, Ali Fahri İşeri'nin başka tarihli bir meclis tartışmasında iddiasına göre yetiştirilen merinoslar ihtiyacın ancak %2'sini karşılamaktaydı. TBMMZC, D: 9, C: 39, 19 Ocak 1953, 278-280.

⁸⁶ TBMMZC, D: 9, C: 9, 13 Şubat 1952, 242-244.

⁸⁷ TBMMZC, D: 3, C: 20, 10 Haziran 1930, 161.

⁸⁸ Nazım, *Merinos Yetiştirmesi ve Takibi Lazımgelen Usuller*, 5.

tir. Merinosun kökeninin İspanya olduğuna dair yaygın anlatılara rağmen Nazım Bey, koyunların “gerçek” kökeninin Anadolu, özellikle de Menderes bölgesi olduğunu iddia etmektedir. İktisat Vekaleti müsteşarı gibi önemli devlet görevlerinde bulunmuş olan veterinerlik fakültesi mezunu İhsan Abidin Akıncı⁸⁹ ve Selahattin Batu da kitaplarında benzer bir anlatı kurgulamışlardır. Merinosun İspanya kökenli olduğu anlatısını yanlışlarken merinos koyunlarının Anadolu’dan, özellikle de bugün Aydın ve Karaman civarlarında olan Milet bölgesinden geldiğini savunmuş; “*Merinos koyunu kanımı Anadolu’dan almıştır*” diyerek anlatılarında merinos koyunlarının “Anadolu kökenini” pekiştirmek istemişlerdir.⁹⁰ Ayrıca her iki anlatıda da Osmanlı dönemindeki çalışmalar yetersizlik, ilgisizlik ve iş bilmezlik ile eleştirilirken; Cumhuriyet rejiminin bu koyunların yetiştirilmesi ve bakımı için hiçbir masraftan kaçınmadığı özellikle vurgulanmış⁹¹ geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet arasında kurgulanan ikilik beslenmiştir.

Sonuç

Erken Cumhuriyet dönemi anlatılarında inşa edilmeye çalışılan ikiliğe karşın, geç dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi merinos koyunu yetiştirme ve ıslahı girişimleri; insan olmayan hayvanları kapitalist üretim ilişkileri içerisinde daha “verimli” üreticilere dönüştürmeyi hedefleyen ortak küresel bir bağlama oturmaktadır. Bu bağlam, yalnızca koyunların bedenlerine müdahale ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda yerel insan-hayvan ilişkilerini de önemli ölçüde değiştirmiştir.

Bu dönüşümün yalnızca, daha küçük ölçekli ve görece başarısız bir örneği olan merinos koyunu yetiştirme ve ıslah girişimi suni tohumlama, fenni ağıllar ve özel yemler gibi modern araçlar ile koyun bedenlerinin biyopolitik bir müdahale alanı haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda, yaklaşım şekli olarak Osmanlı’dan Cumhuriyet’e bir süreklilik olsa da yirminci yüzyılda geliştirilen yöntemler ile müdahalenin ulaştığı boyut ve bununla birlikte hayvan nüfusu benzersiz bir ölçüde artmıştır.

Köylülerin alışıktığı olduğu yöntem ve hatta koyunların yenileri ile değiştirilme çabaları, alışlagelmiş ilişkilerin de değer üretimi odaklı bir şekilde yeniden kurgulandığını göstermektedir. Bu makalede yalnızca temel hatlarını aktarmayı amaçladığım “Merinos Davası”, kırsalda hangi türler arası ilişkilerin makbul olduğu, toprağın hangi tür üretim için kullanılabileceği, bu üretimden kimin faydalanacağı ve hatta mülksüzleştirmeye dair pek çok soru sormayı da mümkün kılan bir konu olarak değerlendirilmelidir.

Bu noktada hayvan tarihçiliğinin görevi ve bence en önemli katkılarından biri kapitalizmle birlikte dönüşen türler arası ilişkileri açığa çıkararak günümüzde doğal veya kaçınılmaz görülen kitlesel hayvan sömürsünün belirli tarihsel koşullar ve sermaye çıkarları doğrultusunda nasıl inşa edildiğini ortaya koymak ve başka bir tarihsel momentte bunun pekâlâ değiştirilebileceğine dair bir umut sağlamaktır.

⁸⁹ Selahattin Tozlu, “İhsan Abidin Bey’in Bilgilerine Göre Erzincan, Dersim ve Elaziz Vilayetlerinde Ziraat”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 5 (30 Aralık 2022): 89. Ayrıca, İhsan Abidin Akıncı’nın konu üzerine başka kitapları da bulunmaktadır. Örneğin; İhsan Abidin, *Türkiye’de Koyun Yetiştirilmesi ve Irkları: Yapağıcılık İlmi* (İstanbul: Ziraat Vekaleti), 1924, ve İhsan Abidin, *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti*, (İstanbul: İktisat Vekaleti), 1928.

⁹⁰ Akıncı ve Batu, *Türkiye’de Merinosçuluk*, 6-8.

⁹¹ Nazım, *Merinos Yetiştirilmesi ve Takibi Lazımgelen Usuller*, 6-8.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Dijital Tarım İhtisas Kütüphanesi
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (TBMMZC)
T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
30-18-1-2 Fonu (Kararlar Daire Başkanlığı)
T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Askeriye (C.AS.)
Darphane İradeleri (D.DRB.İ)
İrade-i Meclis-i Umumi (İ.OM.)
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

Gazeteler

Cumhuriyet (1929, 1930)
Hakimiyet-i Milliye (1929, 1931)
Hakkın Sesi Gazetesi (1936)
İkdam (1929, 1939)
Ulus Gazetesi (1938)
Son Saat (1928)
T.C. Resmî Gazete (1926, 1930)

Sürelî Yayınlar

Burak, Tevfik. "Ziraat Vekaletinin Üzerinde Durduğu Bir Konu: Merinos Yetiştirilmesi". *İktisadi Yürüyüş* 5, 100-104 (1944): 8-9.
Erginsoy, Durmuş. "Merinos Davamız: Sanayicilik Bakımından Türk Merinos Yetiştiriciliğinin Önemi ve Gelecekteki Durumu Hakkında Tahminler ve Avustralya Merinosçuluğundan Alınacak Dersler". *İktisadi Yürüyüş* 5, 100-104 (1944): 6,12.
Salâhaddin Batu. "Koyun ve Keçi: Memleketimiz hayvancılığında koyun ve keçinin yeri". *İktisadi Yürüyüş*, 01 Şubat 1944.
Yalgın, Ali Rıza. "Davarda Sayakutluğu 'Bayramı', Kırkım ve Dişle İğdişçilik". *Türk Folklor Araştırmaları*, Eylül 1949.
Yazman, Aslan Tufan. "Veteriner İşleri Genel müdürü ile konuşma". *İktisadi Yürüyüş*, 19 Mart 1946.

Kitap ve Makaleler

Araz, Fahri. *Merinoslarda Suni Tohumlama: Aygırlardan Yeni Metotla Tohum Alma ve Kısraclarda Suni Tohumlama*. Ankara: İdeal Basım ve Cilt Evi, 1936.
_____. *Türkiye Hayvancılığında Sun'i Tohumlamanın Rolü*. Ziraat Vekaleti Neşriyat Müdürlüğü, 1937.
Aslan Tufan Yazman. "Veteriner İşleri Genel Müdürü ile Konuşma". *İktisadi Yürüyüş*, 19 Mart 1946.
Aşkın, Anıl. "Breed, Meat Provisioning, and Money: An Early History of Merino Sheep in the Ottoman Lands (1827-44)". *Animals on the Move: Tracing Livestock in the Ottoman Empire from Farm to Table to Waste*. Yay. haz. Yonca Köksal ve Can Nacar. 2025.
_____. "The Environment, Institutions, and Economy in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: The Imperial Landed Estates of Mihaliç (1840-1850)". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2017.
Balsoy, Gülhan. *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900*. London & New York: Routledge, 2013.
Batu, Salâhaddin. "Koyun ve Keçi: Memleketimiz Hayvancılığında Koyun ve Keçinin Yeri". *İktisadi Yürüyüş*, 1 Şubat 1944.

- Dolbee, Samuel. *Locusts of Power: Borders, Empire, and Environment in the Modern Middle East*. Cambridge University Press, 2023.
- Dölek-Sever, Deniz. "İnsan-Hayvan İlişkisinin Biyopolitik Analizi: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Hayvan Hırsızlığı Üzerine Hukuki Düzenlemeler". *Osmanlıdan Günümüze İnsanın Ayak İzleri: Müdahale, Etkileşim, Mücadele*. Yay. haz. Deniz Dölek-Sever ve Özlem Sert. Tarih Vakfı ve Alfa Yayınları, 2025.
- Erden, Gökhan. "Albert Kant, Bandırmalı Bir Yahudinin Anıları". *Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e Bandırma ve Yakın Çevresi Tarihi*. Yay. haz. Ulaş Töre Sivrioğlu. Dora, 2018.
- Esin, Taylan. "19. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Musevi İskân Birliği (JCA) Çiftlikleri." *Toplumsal Tarih*, 249 (September 2014).
- Foucault, Michel. "Right of Death and Power over Life". İçinde *Biopolitics: A Reader*. Yay. haz. Timothy Campbell ve Adam Sitze. Duke University Press, 2013.
- Herdoğan, Mine, Feyzanur Mart, Hasan Ali Çay, Durmuş Kahraman, Muhammed Enes İnanç, Şükrü Güngör ve Ayhan Ata. "Sunî Tohumlamanın Tarihsel Gelişimi ve Dönüm Noktaları". *Vet Hekim Der Derg* 94, sy. 1, 2023, 84-95.
- Kabadayı, M. Erdem. "The Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: Successes and Failures", *Animals and People in the Ottoman Empire*. Yay. haz. Suraiya Faroqhi. Eren Yayıncılık, 2010.
- Karagöz, İbrahim. "Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Yaban Domuzu Algısı ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Yansımaları (1923-1938)", *II. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Trabzon, Turkey, 2024.
- Karakaş, Ömer. "Manisa Milletvekillerinden Şevket Raşit Hatipoğlu (1898-1973)". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, no. 3 (2014): 122-39.
- Karal, Enver Ziya. *İlk nüfus sayımı, 1831*. Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943.
- Kırlı, Cengiz. "Tanzimat: Düzen ve Kaos". *Toplumsal Tarih*, 311 (2019): 80-85.
- Köksal, Yonca ve Nacar, Can. *Anatolian Livestock Trade in the Late Ottoman Empire*. Leiden University Press, 2024.
- Küçükaslan, Özgül, Nigâr Yerlikaya ve Ali Yiğit. "Contributions of Foreign Scientists to the Turkish Veterinary Medicine and Animal Husbandry in the Early Republican Period (1923-1933)". *Kafkas Üniv Vet Fak Derg* 24, 1, 2018, 45-51.
- Mood, Alison, Elena Lara, Natasha K Boyland ve Phil Brooke. "Estimating Global Numbers of Farmed Fishes Killed for Food Annually from 1990 to 2019". *Animal Welfare*, 32 (2023).
- Nazım, Ahmet. *Merinos Yetiştirilmesi ve Takibi Lazımgelen Usuller*. İstanbul: İktisat Vekaleti, 1931.
- Pearson, Chris. *Dogopolis How Dogs and Humans Made Modern New York, London, and Paris*. University of Chicago Press, 2021.
- Scott, James C. *Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyesi*. Çev. Ozan Karakaş. Koç Üniversitesi, 2020.
- Skabelund, Aaron. *Empire of Dogs: Canines, Japan, and the Making of the Modern Imperial World*. Cornell University Press, 2019.
- Swart, Sandra. "The Other Citizens: Nationalism and Animals", *The Routledge Companion to Animal-Human History*, Hilda Kean ve Philip Howell. Routledge, 2019.
- Usta, İbrahim Can. "Oxen in the Nineteenth-Century Ottoman Empire." Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2025.
- Veteriner İşleri Umumi Müdürlüğü. "1938 Ziraat Kongresi için Veteriner İşleri Umumi Müdürlüğünce Hazırlanan Tabii ve Sun'i Tohumlama Raporu." *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Ankara, 1938*, İstanbul: Ziraat Vekaleti, 1938.
- Ziraat Vekaleti. "Ziraat Vekaletine Verilen Raporlar: Birinci Rapor 1932 Senesi." *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Ankara, 1938*, İstanbul: Ziraat Vekaleti, 1938.

Elektronik Kaynaklar

- Rosado, Pablo. "More than 80 Billion Land Animals Are Slaughtered for Meat Every Year." Our World in Data, 2024. <https://ourworldindata.org/data-insights/billions-of-chickens-ducks-and-pigs-are-slaughtered-for-meat-every-year>.